

Kindergarten – tuin voor kinderen

Kees Both

Friedrich Fröbel geldt als de ‘uitvinder’ van de Kindergarten. Wat wilde hij hiermee? Hoe dacht hij over de relatie tussen jonge kinderen en natuur? En over de rol van de tuin bij de school? De inspiratie die leerkrachten hieruit kunnen putten, kan de keuzes bij de vormgeving en het gebruik van educatieve schoolterreinen verhelderen.

In *De wereld van het jonge kind* heb ik de laatste jaren (april 2002, januari en juni 2003, februari 2004) artikelen geschreven over tuinen bij scholen. Daarin worden ook ‘paradijsjes’ beschreven: de bloeiende appelboom naast de hoofdingang van de school, de vogelkijkhut bij de vijver, het kruip-door-sluip-doorpaadje, de klimbomen en de hutjes van wilgentakken, de heuvel met vele bloeiende planten met vlinders erop en eromheen, het graanakkertje met korenbloemen en klaprozen, de patiotuin waar een groepje kleuters in de kring zit. Niet alles hiervan is op een en hetzelfde terrein te vinden, maar toch zie je vaak wel een combinatie van genoemde zaken. Allemaal op schoolterreinen, al zou je soms bijna niet geloven dat dit mogelijk is. Kinderen zijn er dan ook vaak niet weg te slaan. En ook teamleden zie je genieten. Als Friedrich Fröbel (1782-1852) het zou kunnen zien, zou het hem ongetwijfeld veel deugd doen.

Fröbels pedagogiek heeft een ‘groene’ kant, die vaak onderbelicht blijft. Eerst enkele facetten uit zijn biografie en voorts uit zijn pedagogische werk.

Verbondenheid

Het is niet ongevaarlijk om de geschiedenis vanuit het heden te interpreteren. We moeten ervoor oppassen om huidige opvattingen over natuur en milieu in relatie tot educatie terug te willen lezen

in het leven en werk van Fröbel. In het nu volgende probeer ik zeer beknopt zijn leven en werk zelf te laten spreken. Eerst iets over zijn leven – want veel van zijn werk komt mede voort uit zijn levensverhaal, zoals meestal bij denkers en werkers in opvoeding en onderwijs het geval is, inclusief de lezers van dit artikel (Kelchtermans, 1996).

Het is in dit specifieke geval het verhaal van een eenzaam en aan zichzelf overgelaten kind, dat inspiratie en troost vond in de natuur. De jonge Fritz zwierf veel door de bossen en velden en ontwikkelde een sterke belangstelling voor en verbondenheid met de natuur. Hij vertelt later hoe hij aandachtig de katjes van de hazelaar observeerde en genoot van hun kleuren en vormen. Maar ook verwonderde hij zich over hun ‘zorgende en lieflijke trekken’. Later kwam daarbij de interesse voor mineralen en kristallen in hun vormenrijkdom en voor de sterrenhemel. Hij zocht naar verklaringen en naar de betekenis van de dingen in een groter geheel. Dat laatste had ook te maken met zijn religieuze overtuiging: een ondogmatisch christelijk geloof. Na de basisschool volgde hij een beroepsopleiding, tot landmeter en boswachter. Hij wilde ‘iets gaan doen met natuur’. Fröbel brak de opleiding af en ging natuurwetenschap studeren in Jena, moest dat weer afbreken vanwege geldgebrek, werd uiteindelijk toch boswach-

STICHTING OASE

ter. In deze tijd hield hij zich ook intens bezig met de studie van filosofie. Na een korte tijd werkzaam geweest te zijn in de bouwwereld werd hij uiteindelijk huisleraar bij een rijke familie. Daarbij leerde hij het werk van de beroemde pedagoog Pestalozzi in Zwitserland kennen, door wie hij sterk beïnvloed werd: het verbeteren van de positie van kinderen in arme gezinnen via onderwijs, ‘empowerment’ (zouden wij nu zeggen) van kinderen, hun innerlijke krachten versterken, het scholen van de waarneming en het denken (hoofd), van gevoelens en deugden (hart), van de lichamelijke vermogens (hand). De uitdrukking ‘hoofd, hart en hand’ is dus afkomstig van Pestalozzi. De ontwikkeling van deze innerlijke krachten in elk kind moest ook ondersteund worden door systematisch onderwijs. Fröbel zou daarop verder bouwen, legde echter andere accenten. De jaren daarna werkte hij aan de ontwikkeling van een eigen visie op opvoeding en onderwijs.

Kindergarten

Fröbel werd een aantal jaren later te hulp geroepen bij het onderwijs van drie neefjes. Deze ‘school’ – naast de neefjes kwamen er al heel gauw vele andere kinderen – had zijn plek op een boeren-

bedrijf in Keilhau, Thüringen. Er werd heel nauw samengewerkt met gezinnen. Het was een echte ‘gezinsschool’, waarin kinderen van verschillende leeftijden samen leefden en werkten. Deze atmosfeer van vertrouwen en intimiteit werd gezien als essentiële voorwaarde voor de ontwikkeling van de kinderen. De veertien jaar dat Fröbel hier werkte, ontwikkelde hij zijn visie verder, in samenwerking met de praktijk. Het observeren van en werken met de natuur was hier belangrijk. Een dag per week was er een tocht in de omgeving: ‘De hele omgeving werd al wandelend veroverd, de heemkunde in en aan de natuur zelf bedreven, elke steen, elke plant in de omgeving nauwkeurig bestudeerd, de plant in alle seizoenen, bij het bloeien en vruchtzetten, enzovoort.’ (Wolff, 1957). Tuinieren, meedoen aan zaaien en oogsten en het zorgen voor dieren behoorden tot het schoolwerk. School en levenswerkelijkheid moesten zo nauw mogelijk verbonden worden, van praktijk (hart en hand) naar theorie (hoofd) en weer naar praktijk. Kinderen ontwikkelen zich door scheppende arbeid; arbeid is opvoedingsmiddel. Naast de aandacht voor natuur toont Fröbel hier ook zijn technische kant – in de werkplaatsen. Er was ook een stevige kern van cognitief georiënteerde activiteiten. De school ging ten onder aan tegenwerking door de autoriteiten (het werd gezien als ‘broei-nest’ van democratie). Daarna ontwikkelde Fröbel diverse onderwijsplannen; in 1836 stichtte hij in Bad Blankenburg in Thüringen de *Kindergarten* voor kinderen van vier tot zeven jaar. Die naam vond hij pas na vele jaren nadenken.

In zijn eigen woorden: *‘Zoals in een tuin onder Gods bescherming en de zorg van een ervaren en verstandige tuinman in overeenstemming met de natuur de gewassen verzorgd worden, zo moeten hier de edelste gewassen, mensen, kinderen als kiemen en leden van de mensheid in overeenstemming met zichzelf, met God en de natuur opgevoed worden.’* De vorming van de opvoeders had als doel *‘voor de eerste verzorging en opvoeding van kinderen de passende tuinlieden te vormen’* (citaten bij Bittner, 1990a, pag. 171).

De kinderen moesten onbezorgd als in

een tuin leven, zich daar kunnen ont-plooien. Niet geforceerd zoals in een kas, vrij van dwang, behoed tegen gevaren en voorzichtig geleid waar hun eigen zwakke punten of ongunstige externe factoren ertoe leiden dat zij minder goed kunnen gedijen dan in hun mogelijkheden ligt. *‘Elk kind sterk en stevig om te genieten van zon, wind en regen. De roos zal er niet naar streven om een lelie te worden, noch zal het viooltje de clematis nabootsen, maar ieder moet op zijn eigen wijze zo mooi mogelijk zijn en een eigen bijdrage leveren aan de wording van de tuin als geheel’* (Priestman, 1960). Vanuit deze visie op opvoeden als tuinieren, is ook Fröbels kijk op het spelen en werken in de tuin te begrijpen.

Kinderen in de tuin

Op grond van zijn eigen jeugdervaringen en zijn visie de mens in de kosmos, wilde Fröbel dat ieder kind ontzag en ontvanke-

wat leeft.

Bij Fröbel is echter nog een diepere betekenislaag aanwezig. Volgens hem is een van de wezenlijke onderdelen van mens-zijn dat mensen zich openstellen voor het scheppingsgebeuren als proces. Hij hanteerde daarbij een vorm van de ‘recapitulatietheorie’, waarbij elk mens voorgaande fasen van de ontwikkeling van natuur en cultuur moet doorlopen, *‘niet door dode imitatie of louter kopiëren, maar op de wijze van levende en spontane zelfactiviteit’* (citaat bij Gould, 1977, pag.149).

Bij kinderen zie je dat volgens hem al in hun spel, waarbij zij de ‘Schöpfungsgang der Natur’ imiteren. De eerste dingen die zij maken zijn bouwwerken. Later komen verschillende stereometrische vormen aan bod, in de door Fröbel ontwikkelde ‘gaven’, die eindigen met de blokken-doos. Dan volgt het spel met vlakken (vouwen!), vervolgens lijnen en tenslotte

STICHTING OASE

lijkheid voor de natuur zou kunnen ervaren. Verwondering is hier het kernwoord. Tuinieren is daarbij belangrijk door de sterke betrokkenheid van de kinderen bij planten en alles wat daarmee samenhangt. Door tuinieren realiseert een kind zich dat je een ander levend wezen kunt helpen groeien, dat het alleen maar kan groeien en bloeien als je recht doet aan de eigen behoeften van elke plant. De een wil bijvoorbeeld graag in het volle zonlicht groeien, andere meer in de schaduw. Door het genieten van bloemen in hun verschijning en verscheidenheid wordt het gevoel voor schoonheid gewekt, de vreugde om de rijkdom van al

de punt. Dit alles symboliseert de gesteenten en kristallen van de niet-levende natuur. De volgende fase in de ontwikkeling van de schepping – de levende natuur – wordt gesymboliseerd door de tuin, waar de kinderen het proces van kiemen, groeien, bloeien en vruchtzetten en weer uitzaaien kunnen zien en beleven, in hun zinvolle wetmatigheid. En vervolgens moeten de kinderen dieren in hun ontwikkeling kunnen observeren, met als rijk, zichtbaar en tastbaar voorbeeld de ontwikkeling van rups tot vlinder! Dieren kunnen zich ook alleen maar ontwikkelen binnen passende, dat wil zeggen op hun eigen behoef-

*Der kleine Gärtner
Komm, wir wollen in den Garten,
All' die Pflänzchen dort zu warten:
Wollen sie gar schön begiessen,
Das die Knöspchen sich erschliessen.
Die Knöspchen sich entfalten nun;
Sie grüssen Dich mit süssem Duft,
Womit sie durchwürzen die ganze Luft.
Belohnend ist es, wohlzutun.*

ten gebaseerde omstandigheden. Als je bijvoorbeeld binnen de school rupsen wil laten ontwikkelen, dan moet je een 'goed huis' voor hen maken. Binnen de tuin zoals Fröbel die zag waren ook hokken met kleine huisdieren. En tenslotte komt ook de mens in beeld, het kind zelf, andere kinderen als speelkameraadjes, de mensenwereld in zijn verscheidenheid die door de kinderen gespeeld wordt, bezongen, gedanst, enzovoort.

Tuin als symbool

In en door dat alles kunnen mensen, volgens Fröbel, zich geborgen weten in een groot geordend zinsverband van schoonheid en liefde, van goddelijke oorsprong. De tuin biedt in hoge mate deze ervaring van een 'Lebensganzheit', van

de diepere wetten van het leven. Dat is ook te zien aan de tuin zoals Fröbel zich die voorstelde. In de door hem gemaakte liedbundel *Mutter- und Koselieder* zijn twee afbeeldingen te vinden met tuinmotieven. De eerste gaat over de 'Gartenthor'(de poort). De afgebeelde tuin is rond met een fontein in het midden (de cirkel en in een ander verband de bol, symboliseren bij Fröbel samenhang). De laatste zin van het liedje dat erbij hoort is: 'De poort moet wel gesloten zijn'. Bittner (1990a) wijst erop dat dit beeld van de tuin volgens de psychoanalyticus Jung een symbool is van de menselijke ziel en dat het Fröbel bij de tuin naast verschillende concrete en voor de hand liggende activiteiten van kinderen ook en vooral ging om die symbo-

lische betekenis.

Ook de tuin in de tweede afbeelding – die hierbij afgedrukt wordt - is rond.

In de zorg voor de bloemen ervaart het kind volgens Fröbel 'een diep besef van de totaliteit van het leven. Zelfs als Fröbels specifieke tuin- en bloemensymboliek ons in deze tijd niets meer zegt, dan is het nog steeds zo dat de tuin – ook al voor kinderen – tot een plaats van diepe, symbolische indrukken kan worden' (Bittner, 1990a/1990b). Het zijn indrukken die een leven lang mee kunnen gaan, ook bij Fröbel zelf, zoals deze in zijn memoires vertelt. Bij Fröbel wordt het traditionele 'hoofd, hart en hand' veranderd en wordt het hart voorop geplaatst. De tuin van de Kindergarten kan allerlei vormen hebben, inclusief tuintjes om groenten en bloemen te kweken, maar is vooral ook een 'Seelengarten', een tuin waarin je niet alleen werkt, maar ook speelt, viert, een eigen stil plekje kunt vinden, kortom een tuin om met en in te leven (Probst, 2001).

Door zo de dingen in hun verscheidenheid en samenhang te leren 'kennen', leert ook het kind zichzelf beter kennen, worden krachten in het kind zelf gewekt en ontwikkeld, zoals geduld, trouw, goed kunnen waarnemen, willen weten, verbondenheid, symboolgevoeligheid. Dat heen en weer gaan tussen de 'binnenwereld' en de buitenwereld is in de visie van Fröbel essentieel: het innerlijke uiten en het uiterlijke verinnerlijken. De Kindergarten heeft bij Fröbel een plaats binnen een organisch en mystiek wereldbeeld, een wereld waarin de glans van God in en door de dingen heen te 'schouwen' is. Mensen kunnen zich daarvan in vrijheid bewust worden, dat is hun specifieke plek als mens binnen dat geheel. Fröbel is een kind van de Romantiek. Hij heeft een idealistisch mensbeeld en gelooft in de verbetering van de mensheid.

De Kindergarten na Fröbel

Hoe verging het de Kindergarten verder? Actuele internationale ontwikkelingen worden beschreven in een artikel van Aleid Beets Kessens (*Fröbel is dood. Leve Fröbel!*) in het volgende nummer.

In Nederland was de invloed van Fröbel zichtbaar in de ontwikkeling van fröbelscholen voor kleuters, waar volop 'gefröbeld' (= geknutseld) werd (Westerman, 2003). Bij die kleuterscholen was in een aantal gevallen een zandbak te vinden – om met het element 'aarde' te kunnen spelen, met daarnaast bomen en kindertuintjes. In de generaties na Fröbel raakte echter de 'groene' kant van diens werk, de mystieke en kosmische dimensies van zijn concept, in ons land en elders op de achtergrond, inclusief de plek van de tuin daarbinnen. Zo zijn bijvoorbeeld in het 539 pagina's dikke boek *De kindertuin* (Wierds van Coehoorn-Stout) dat in 1940 in ons land verscheen de 'gaven' dominant en is de tuin volstrekt afwezig! In Nederland vond het tuinieren met kinderen vooral plaats op centrale complexen van kindertuinen, niet bij de scholen zelf. Tot voor kort werd het tuinieren ook vooral beperkt tot oudere kinderen van de lagere, c.q. basisschool. Hoe belangrijk dat werk ook is, de aanpak daarvan was en is als regel veel smaller dan wat Fröbel voorstond. Onder invloed van een sterke leerstof-druk, gepaard gaand met een systeem van landelijke toetsen zijn in Engeland, de Verenigde Staten en elders, ook in Nederland, heel wat tuininitiatieven gesneuveld. Argument: geen tijd.

En wij dan, nu?

Maar wat kunnen wij nog met Fröbel en zijn Kindertuin? Wat hebben wij aan zijn visie op mens en wereld als een samenhangend, bezielend en harmonieus geheel en zijn geloof in de goedheid van mensenkinderen? In onze (post)moderne tijd staan veel mensen sceptisch tegenover grote visies, zeker als die sterk religieus gekleurd zijn. De recapitulatiegedachte is wetenschappelijk dubieus (Gould, 1977). Wat voor betekenis heeft het tuinieren met kinderen nog in een hectische, verstedelijkte, globaliserende en conflictueuze samenleving? Er zijn in de benadering van Fröbel dingen die nu nog van belang blijven. Ik benoem een kernpunt daarvan met een wat ouderwets woord: eerbied. Eerbied voor het zijn van de kinderen, voor het leven om ons heen. Niet alles is te koop en maakbaar en manipuleerbaar. Juist in

een wereld waarin het maken zo dominant is, is het belangrijk dat we ons oefenen in ontvankelijkheid, kwetsbaarheid, laten zijn, zorg, verwondering, het besef dat de belangrijkste dingen in het leven ons toevallen, gegeven zijn. En dat heeft – Fröbel heeft ons dat ook voorgeliefd – alles te maken met levensmoed en levensvreugde. De tuin is daarvan bij uitstek het symbool.

Ook voor kinderen van onze tijd is het mede daarom (er zijn meer argumenten) belangrijk om bij of in de buurt van de scholen een tuin te hebben. Een tuin die goed functioneert als speel- en leeromgeving, die zowel de mogelijkheid tot het kweken en verzorgen van planten bevat als mogelijkheden voor speelse natuurbeleving, zoals in eerder verschenen artikelen in dit blad beschreven is. Inclusief mogelijkheden voor bezinning, stilstaan bij de dingen en bij jezelf – een 'Seelengarten' dus. Kan dat nog wel in deze hectische tijd? Ja, zelfs als er letterlijk weinig ruimte om de school is zijn er vrijwel altijd toch mogelijkheden. Scholen kunnen er serieus voor kiezen. In de geest van Fröbels 'Kindergarten'.

Bronnen

In dit artikel wordt maar in zeer beperkte mate aandacht besteed aan de opvoedingsmetafysica van Fröbel. Verder moest de informatie over de Kindertuin en de tuin bij de school uit nogal wat bronnen bijeengesprokkeld worden. Daarbij kon ik gelukkig putten uit het materiaal dat bijeengebracht is in de Suus Freudenthalbibliotheek, de landelijke Jenaplanbibliotheek die is ondergebracht bij Hogeschool Drenthe/ Pabo De Eekhorst in Assen. Zie www.jenaplan.nl. Alleen bij letterlijke citaten is verwezen naar de betreffende bron.

Voor nadere informatie over de inrichting van het schoolterrein: Stichting Oase, Kloosterstraat 5a, 6641 KW Beuningen, tel. 024-6771974, e-mail: oasenet@wish.nl

Kees Both is hoofdredacteur van *Mensenkinderen* en studiesecretaris van de Nederlandse Jenaplanvereniging.

Literatuur

- Bittner, G. (1990a en 1990b), Gärten für Kinder. In: G.Bittner & P.Weinacht, *Wieviele Gärten braucht der Mensch?* Würzburger Universitätsvorträge. Ergon Verlag, Würzburg.
- Both, K. (1973), Denken met de handen (1 en 2). In: *Pedomorfose* 19 en 20.
- Broudy, H.S., J.R. Palmer (1965), *Exemplars of Teaching Method*. Rand McNally & Comp, Chicago. Hieruit met name hoofdstuk 9: Dialectical Gardening – Froebel.
- Fröbel, F. (1965), *Kleine pädagogische Schriften*. Klinkhardt, Bad Heilbrunn.
- Gould, S.J. (1977), *Ontogeny and Phylogeny*. Harvard University Press, Cambridge (MA).
- Heiland, H. (1999), Friedrich Fröbel (1782-1852). In: *Prospects*, Vol. 13, nr. 3-4.
- Kelchtermans, G. (1996), Leerkrachten en hun loopbaanverhaal. In: *Mensenkinderen*, januarinumnummer.
- Kranendonk, G. (2004), *De Schooltuin – 100 jaar schooltuincultuur in Nederland*. Uitgeverij De Verbeelding, Rotterdam.
- Kuntze, M.A. (1952), *Friedrich Fröbel. Sein Weg und sein Werk*. Quelle und Meyer, Heidelberg.
- Lewis, C.A. (1992), Gardening as Healing Process. In: Francis, M., en R.T. Hester (eds.), *The Meaning of Gardens*. Cambridge (MA).
- Niethammer, A. (1982), Fröbels Methode des Spiels. In: *Festschrift des Pestalozzi-Fröbel-Verbandes Zum 200. Geburtsjahr von Friedrich Fröbel*. Berlin.
- Priestman, B. (1960), *Fröbel Education Today*. University of London Press, London.
- Probst, W. (2001), Gärten zum Leben und Lernen. In: Baier, H., S. Wittowske (Hrsg.), *Ökologisierung des Lernortes Schule*. Klinkhardt, Bad Heilbrunn.
- Westerman, W.E. (2003), De invloed van Fröbel in Nederland. In: *De wereld van het jonge kind*, novembernummer.
- Wierds van Coehoorn-Stout, J. (1940), *De kindertuin*. Amsterdam.
- Wolff, A. (1957), Friedrich Fröbels Menschenerziehung. In: *Westermanns Pädagogische Beiträge*. Heft 5.